

נחם אילן

הידיעה המדעית והאלוהות

על רקע העימות בין התפיסה המוסלמית לאריסטוטליות התחוללו שינויים עמוקים בעמדות הוגים יהודיים בימי הביניים. אלה מודגמים בספר באמצעות סוגיות מרכזיות כמשיחיות, נבואה והיחס למדע

בארון הספרים ניצבים חיבורים סיכומיים מעטים המתימרים להקיף תחום דעת רחב ומורכב. חיבורים בולטים כאלה בעברית בתחום ההגות היהודית הם ספריהם של יצחק יוליוס גוטמן, הפילוסופיה של היהדות (1933); תורגם לעברית ב־1951; קולט סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים (1975); אליעזר שביד, הפילוסופים הגדולים שלנו (2007). אל אלה הצטרף ספרו של פרופ' דב שוורץ על מאבק הפרדיגמות. לכאורה, ספר נוסף מטיפוס הספרים הסיכומיים, אולם לאמיתו של דבר זה ספר עתיר חידושים בתפיסה, בתוכן ובצורה.

כותרת הספר עלולה להרתיע: מי שאינו מכיר את המונח "פרדיגמה" (תבנית מחשבה) ואת הוויכוח על אודותיו עלול להירתע כבר מן הכותרת. גם כותרת המשנה מניחה שהקורא יודע מה ההבדל בין תאולוגיה לפילוסופיה. דומה לכאורה שהספר, אשר יצא בסדרה היוקרתית של הוצאת מאגנס, "מחקר ועיון", נועד רק למומחים בתחום. ובכן, אין אלה פני הדברים בהכרח. אכן, חוקרים מובהקים ימצאו בספר עניין רב, בקיאות מרשימה בספרות המחקר, כושר ניתוח מצוי וטיעונים המעוררים למחשבה על סוגיות מוכרות ועל סוגיות חדשות. בה בעת יכול הספר להועיל לכל תאב דעת, גם אם אינו חוקר מקצועי, ובוודאי לתלמידים בראשית דרכם ובמהלכה בנתיבי ההגות היהודית בימי הביניים. גם מורים למחשבת ישראל יכולים להפיק ממנו תועלת מרובה ב"מה" וב"איך".

ויכוח עם הכלאם

הספר בנוי ממבוא ושתי חטיבות גדולות. במבוא הציג שוורץ את הציר המבריח של הספר: הוא מציע לארגן את ההגות היהודית בימי הביניים סביב שני מוקדים – תאולוגיה (עד המאה השתים עשרה) ופילוסופיה (מן המאה השלוש עשרה ואילך). ער לתום התקופה הראשונה היה עימות בין שתי פרדיגמות: הכלאם המוסלמי האריסטוטליות, גם היא בתיווך מוסלמי. המחלוקת ניטשה על תוקף הידיעה המדעית ועל מרכיבים מהותיים בעולם. האם רק אלוהים הוא מהותי או גם חוקי הטבע? ומה התוקף של הקליטה החושית? היש לשכל מעמד מיוחד? בלעדיו לעמדות השונות הייתה משמעות מפליגה על טיב היקף האנושית לאלוהים, על ערך המצוות ועל האפשרות של בחירה חופשית לאדם. אחרי כן היה עיקר העימות בין האריסטוטליות לניסיונות, היינו תפיסה המתחשבת גם בתופעות על-חושיות שאי אפשר היה לשלול את ממשותן ("הניסיון") ולא יכלו להסבין במסגרת האריסטוטלית. הדוגמות הבולטות ביותר בהקשר זה הן המאגיה הכישוף.

החטיבה הראשונה ("תקופה ראשונה: תרבות אנדלוסית, המאות העשירית עד השתים עשרה") פותחת בדב סעדיה גאון (רס"ג), שאמנם חי במזרח ואת רוב שנותיו כבוגד עשה בבגד, אך השפיע מאוד על מה שהפתח אחר כך במערב, בספרד המוסלמית. שוורץ ייחד פרקים לרס"ג, ליהודה הלוי (ריה"ל) ולרמב"ם, שגם אותו כלל בקבוצת התאולוגים.

שוורץ היטיב להראות כיצד רס"ג, הנתפס בעיני רבים כאיש כלאם, ניהל ויכוח נוקב וביקורתי מאוד עם הכלאם. גם ריה"ל התעמת, לדעת שוורץ, עם הפרדיגמה התאולוגית המוסלמית ועם זו הפילוסופית. דווקא מתוך הערפתו את העובדתיות ההיסטורית פתח ריה"ל פתח רחב לגיוון עיוני. בהמשך הראה שוורץ, בניגוד לעמדות רוחות, כי יש קרבה גדולה בין ריה"ל לרמב"ם במעמד העודף שהעניקו שניהם לפילוסופיה מתוך ביקורת גלויה וסמויה על הכלאם, אך מתוך נקודת מוצא תאולוגית. שוורץ סבור, וטיעונו משכנע, כי הרמב"ם היה תאולוג מתחכם.

בחטיבה השנייה ("תקופה שנייה: תמורה, המאות השלוש עשרה עד החמש עשרה") בחר שוורץ לנתח שלוש סוגיות מדכיות בהגות היהודית באותה העת ובאמצעותן להראות את השינויים העמוקים שהתחוללו בעמדות של המתדיינים השונים: המשיחיות, הנבואה והיחס למדע (או מעמד הנס). בשולי הדיון על גאולה, הישארות הנפש ותחיית המתים כתב שוורץ כי "העמדה השמרנית המובהקת של סוף המאה השלוש עשרה אימצה את העמדה הרציונליסטית של תחילתה. וכך התרחש היפוך עמדות כמעט מושלם [...] היפוך העמדות גרם לכך שבשלהי המאה השלוש עשרה לא התלקח הוויכוח על המשיחיות כלל ועיקר" (עמ' 176).

דמיון של הנביאים

עוד הראה כי "ההתמודדות בין תאולוגיה לפילוסופיה עברה היסט מהתקפה חזיתית לפסים חברתיים, ציבוריים וחינוכיים" (עמ' 193). שוורץ ייחד פרק מרתק לבחינת היחס אל הנבואה, וכבר בראשיתו העיר כי "ברור היה לשמרנים ולשכלתנים כאחד, כי משלי הנבואה התרחשו בדמיונם של הנביאים" (עמ' 198). משמע עמדת הרמב"ם אומצה בקרב תומכיו ומתנגדיו כאחד, וזו נקודת המוצא למה שהתפתח בהגות היהודית במאות השלוש עשרה עד החמש עשרה. בפרק על הנס בחר שוורץ לבחון את עמדות ההוגים הפרשנים באמצעות התייחסותם למקרה בחזון אחד – "שמש בגבעון דום וירח בעמק איילון" (יהושע י, יב). מתוך בקיאות גדולה סקר שוורץ עמדות רבות, מיינ אותן, ניתח אותן, בחן את יחסי הגומלין ביניהן והראה כיצד העמדות שנקטו ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע), הרמב"ם ור' לוי בן גרשון (רלב"ג) הדהדו בגישות המגוונות של חכמי ישראל בספרד, בפרובנס ובביזנטיון עד לשלהי המאה החמש עשרה.

הספר נחתם בפרק קצר ורהוט שכותרתו "פרדיגמה מדעית כנרטיב", ובסוף הפסקה הראשונה בו כתב שוורץ "בחיבור זה ביקשתי לטעון, שבמאות העשירית עד החמש עשרה מאבק הפרדיגמות המדעיות מספק הסבר עקיב ולכיר לחיכוך בין פילוסופיה לתאולוגיה בעולם היהודי" (עמ' 281). שוורץ עמד היטב במשימה שנטל על עצמו.

דמויות עלומות ורעיונות מופשטים

תרומתו העיקרית של שוורץ משולשת: יותר משלושים שנה עוסק שוורץ בהריצות מדהימה בחקר ההגות היהודית בימי הביניים ובעת החדשה. לצד עיוני בהוגים הידועים

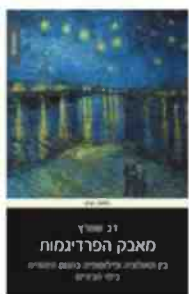
לעמדות השונות בין תאולוגיה לפילוסופיה הייתה משמעות מפליגה ביחס לטיב הזיקה האנושית לאלוהים, לערך המצוות ולבחירה החופשית

הילמה אף קלינט, תמונת מזבח, מס' 2, קבוצה X. 1915. מתוך התערוכה "עידן חדש" במוזיאון תל אביב לאמנות באדיבות קרן הילמה אף קלינט

(רס"ג, ריה"ל, רמב"ם) הוא נתן רעתו לעשרות הוגים ופרשנים מוכרים פחות או בלתי ידועים כלל, גם בקרב קהילת עמיתיו החוקרים המקצועיים, ובוה הרחיב מאוד את התשתית הטקסטואלית של מחשבת ישראל בימי הביניים. בנוסף, שוורץ הוא מן החוקרים המעטים שהפנו את מבטם גם ליצירה ההגותית של חכמי ביזנטיון, ולא מכבר ראה אור ספרו "דחק וקרוי: הגות יהודית בביזנטיון בשלהי ימי הביניים" (מאגנס: ירושלים תשע"ו). שוורץ הרים בשני ספריו אלה תרומה סגולית לשחזור תמונה רחבה, מקיפה ומנומרת יותר של הרעיונות ותולדותיהם בקרב חכמי ישראל, חושף תנועות עומק של רעיונות מן המערב אל המזרח, שעד כה נעלמו מעין החוקרים.

ערך מיוחד יש בדרכי הניתוח שנקט שוורץ, בחלוקה המתודית לסעיפי משנה ובכותרות המלוטשות שהעניק לדיון ברבדיו השונים. כל אלה מנגישים רמויות עלומות, רעיונות מופשטים ומנחים מקצועיים מארגו הכלים של ההוגה ושל חוקר תולדות ההגות ומקרים אותם אל עולמו של הקורא המשכיל שאינו חוקר מקצועי. בעיניי זו תרומה איכותית שחשיבותה אינה נופלת מזה של העיון המלומד. שוורץ אינו עוסק בחקר המיסטיקה היהודית, אולם ברור שאף לה השפעה על הלכי הרוח הרעיוניים במחצית השנייה של ימי הביניים, ובוודאי בספרד מאז הופעת ספר הזוהר בשנות השמונים של המאה השלוש עשרה. על בסיס מחקרו של שוורץ ובהשראתו אני מקווה שלא ירחק היום חוקרים מובהקים בתחום יעמידו תמונה מודרכת יותר של עולם הרוח היהודי בספרד, של פילוסופים, תאולוגים ומקובלים, שמרנים וחדשנים כאחד.

לספר נלווית ביבליוגרפיה עשירה, מפתח אישים ומפתח עניינים. אמרי ורטל יוצב את עטיפת הספר ועליה קטע מצוירו של וינסנט ון גוך, ליל כוכבים מעל הדרן, 1888. זו בחירה מבריקה לספר מבריק. ●

מאבק הפרדיגמות

בין תאולוגיה לפילוסופיה בהגות היהודית בימי הביניים
דב שוורץ
מאגנס, תשע"ח, 327 עמ'